

3. **Жук А.** До історії української політичної думки перед світовою війною / А. Жук // Визволення. – 1923. – Ч. 2. – С. 30–43.
4. Library and Archives Canada. – The Andry Zhuk Collection MG30, C 167. – Volume 4. – File 8.
5. Library and Archives Canada. – The Andry Zhuk Collection MG30, C 167. – Volume 7. – File 5.
6. Library and Archives Canada. – The Andry Zhuk Collection MG30, C 167. – Volume 20. – File 66.
7. Library and Archives Canada. – The Andry Zhuk Collection MG30, C 167. – Volume 23. – File 49.

Надійшла до редколегії 12.10.2013

УДК 94(477) «1914/1918»

Л. М. Кривошесва

Класичний приватний університет м. Запоріжжя

СІЧОВИЙ РУХ І СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Висвітлено складні процеси становлення політичної культури військово-виполонених українців солдатів російської армії в таборах Австро-Угорщини та Німеччини часів Першої світової війни. У результаті діяльності СВУ були сформовані українські дивізії Сірожупанників і Синьожупанників.

Ключові слова: Перша світова війна, Союз визволення України (СВУ), військово-виполонений, Сірожупанники, Синьожупанники.

Освещены сложные процессы становления политической культуры военнопленных украинцев солдат российской армии в лагерях Австро-Венгрии и Германии в период Первой мировой войны. В результате деятельности СВУ были сформированы украинские дивизии Сержупанников и Синезупанников.

Ключевые слова: Первая мировая война, Союз освобождения Украины (СОУ), военнопленный, Сержупанники, Синезупанники.

Організація українських емігрантів Союз визволення України (СВУ) була заснована в Австро-Угорщині під час Першої світової війни. Одним із завдань організації стало створення українських зброй-

них сил. Початок шляху Синьої та Сірої дивізій історики пов'язують із подіями, які відбулися внаслідок Брестського мирного договору в лютому 1918 р. Уряди Німеччини та Австро-Угорщини дозволили Центральній Раді формування з військовополонених російської армії українські дивізії. Разом з тим архівні джерела, спогади учасників надають можливість дослідити події, які привели до їх створення.

Виникнення, організаційне оформлення перших у сучасній історії українських збройних сил є актуальним у дослідженні політичної історії України на початку ХХ ст.

На сьогодні маємо значний історіографічний доробок з дослідження як в цілому діяльності СВУ, так і в таборах військовополонених. Нині історія Союзу визволення України розглядається, головним чином, у контексті українського національно-визвольного руху. Сучасні українські науковці Д. Веденєєв, Д. Будков, І. Патер, І. Срібняк, Б. Корольов, І. Михальський, О. Сидоренко висвітлюють ідейні та організаційні засади СВУ, інформаційно-дипломатичну роботу, досліджують культурно-освітню працю в таборах військовополонених. Тема формування національних збройних сил на території Центральних держав дістала лише часткове розкриття.

Мета статті полягає у висвітленні подій започаткування дивізій, які сталися в українських таборах військовополонених російської армії.

Шлях формування українських військових підрозділів розпочався в перші дні світової війни. 2,5 тис. добровольців склали Український легіон січових стрільців (далі – Українські січові стрільці, УСС). У німецьких і австрійських таборах для полонених російської армії утримувалися десятки тисяч українців. Використати цю силу в бойових діях проти Антанти стало для командувань Центральних держав реальною метою. Тому вони дали дозвіл Союзу визволення України (СВУ) на влаштування окремих українських таборів, підтримали значними коштами.

На початку 1917 р. у кожному таборі вже зібралося по кілька тисяч людей, цілком національно свідомих. Поступово таборів громади взяли на себе контроль за приготуванням їжі, слідкували за громадським порядком та пожежною безпекою. Для цієї справи вони організували спортивні товариства, які з часом трансформувалися у військово-формування «Січі».

У таборі Фрайштадт (Австро-Угорщина) січовий рух починається 14 липня 1917 р., коли відбулись установчі збори «Товариства

«Січ» ім. гетьмана П. Дорошенка». О. Охримович, член Просвітнього відділу СВУ, пояснивши важливість прийняття статуту організації, надав вичерпні відомості про січовий рух на західноукраїнських землях. Після виступу О. Охримовича до товариства «Січ» записалося зразу близько 200 полонених, того ж дня було проведено перші збори і обрано старшину [7, с. 73].

Статут передбачав напрями діяльності товариства «Січ» у таборі полонених Фрайштадт. Мета товариства мала національно-виховний характер. Серед головних напрямів роботи передбачалося виховувати січовиків як свідомих громадян України, формувати розуміння спільності національних інтересів усіх українців, привчати січовиків до дисципліни та найбільшої рішучості при виконванні власних постанов і своїх громадських обов'язків. Досягнення цієї мети статут пов'язував з реалізацією програм загальної освіти (школа, освітні курси) і розвитком фізичних сил (гімнастичні вправи і спортивні ігри). Членом товариства міг стати кожний українець, що визнав самостійність українського народу. До обов'язків січовика входило виконання положень статуту, рішень Загальних зборів та старшини товариства. Члени товариства мали завжди і всюди виступати як свідомі українці, обстоювати і боронити права свого народу, вживати рідну мову та всюди поводитися, як слід поводитися культурній і освіченій людині [7, с. 73].

До складу січової старшини входили: кошовий (голова), осавул (провідник гімнастичних вправ), який заступав кошового, писар, скарбник, обозний й чотири чотари, які стояли на чолі чот та виконували доручення кошового та осавула. Січова Рада (загальні збори) мала збиратися на заклик січової старшини на звичайну нараду щодва місяці, а на надзвичайну – за необхідності. Головою обрали Миколу Лозовика, вчителя гімназії з Києва. Товариство «Січ» мало свій прапор (жовто-блакитний) і свої січові відзнаки, що їх обов'язково мусили носити члени товариства. Проект відзнак виконав полонений художник Ю. Балицький [7, с. 74].

Після організаційних моментів постало питання про відкриття власної січової бібліотеки. Оскільки галицькі книгарні опинилися в зоні російської окупації, вирішили зробити оголошення в різних часописах із закликом до всіх українців, щоб прислали на ім'я «Січі» січові часописи, журнали, книжки й підручники. Окрім того, на перших зборах ухвалили видрукувати кілька січових пісень, подбати про коротку граматику й завести негайно курси: української мови, географії, декламаторські й державного права [13, арк. 1–4].

За короткий час у товаристві «Січ» згуртувався весь активний і національно-свідомий елемент табору. Крім щоденних фізичних вправ, старшина «Січі» під керівництвом голови М. Лозовика інтенсивно розгорнула національно-просвітню роботу серед членів товариства. Для цього влаштовувалися лекції з української історії, літератури, географії, з військової історії, з польової військової служби і тактики, фортифікації тощо. Із 26 серпня 1917 р. Р. Домбчевський відкрив для січовиків курси політології та державного права. Він провів 14 занять, на які приходило до 150 осіб. Учасники курсу дуже цікавилися його виступами, і після кожної лекції відбувалися дискусії. На курсах української граматики на восьми практичних заняттях у написанні диктантів взяло участь близько 500 осіб [7, с. 74–75].

Випускники декламаторських курсів двічі на місяць брали участь у конкурсах, які урочисто проходили на Січовій Раді. Переможцям вручали спочатку грошові нагороди, потім художньо оформлені дипломи і книжки українських письменників. Перший конкурс декламаторів відбувся 7 жовтня 1917 р. [7, с. 76]. Конкурси проходили у досить урочистій обстановці. Барак прикрашали національними прапорами, портретом Т. Шевченка. Окрім того, до програми вечорів входили співи сольні, хорові й гра на фортепіано. Грав також таборовий оркестр [14, арк. 1]. Професор С. Смаль-Стоцький на запрошення Січової старшини відкрив курс української граматики. На лекції записалося 280 січовиків. Особлива увага надавалася практичним вправам – диктантам (під час занять провели 21 диктант). За найкраще написані диктанти теж вручали нагороди [7, с. 76].

Процеси формування «Січей» у таборах СВУ в Німеччині виявилися схожими. 2 листопада 1916 р. у Вецлярі постало товариство «Січ». У липні 1917 р. товариство «Січ» нараховувало вже 632 особи, у зв'язку з чим сотні об'єдналися в «Січовий полк ім. «Союза визволення України», на чолі якого став отаман Деніс Андрію. На кінець листопада 1917 р. у складі 12 сотень нараховувалося 1173 особи. Січові Ради, як правило, після рішення адміністративних справ, закінчувалися співами січових пісень у супроводі таборового оркестру. На загальних зборах виголошувалися реферати і доповіді [15, арк. 213–214].

12 січня 1917 р. у таборі Зальцведель було створено гімнастичне товариство «Запорізька Січ». У вересні 1917 р. склад «Січі» нараховував 354 осіб. Січові вправи виконувалися на майдані двічі на тиждень – щопонеділка й щоп'ятниці о 10-й ранку. На вправи збирали-

ся близько ста січовиків, вільних від обов'язкових робіт. У товаристві читалися лекції з історії гайдамацького руху [12, ч. 67, с. 3].

Зразком для формування січових організацій Вецляру й Зальцведеля на весь час існування залишався Раштат, в якому 27 квітня 1916 р. постала нова організація полонених – «Запорозька Січ» в громаді Раштатського табору в Німеччині» (інша назва – «Перший Запорозький полк ім. Тараса Шевченка»). На початку квітня 1916 р. завершилась підготовка тексту Статуту товариства. Статут розроблявся на основі статутів австрійсько-українських січових стрільців, «Січей» і «Соколів». Це означало гімнастичне товариство з національним характером і почасти з військовою організацією [9, с. 140].

За статутом товариство регулярно збиралося на генеральні збори Січі (віча). На них обговорювалися загальні січові справи, йшли вибори січової старшини. Головне значення «Січі» полягало однак у тому, що вона поставила українську справу на самостійницькій точці і показала масі значення порядку й дисципліни. Із «Січі» вийшов потім військовий відділ на окуповані німецькими військами землі Підляшшя й північну частину Холмщини, де вони проводили між українським населенням національно-просвітню роботу [10, с. 204–205].

За цією зовнішньою історією виступу зі зброєю в руках Першого січового полку криється гостра ідейна боротьба. Перш ніж передати полонених до німецького війська, СВУ й особисто О. Скоропис-Йолтуховський намагався за допомогою сотника Вальтера фон Любберса, референта української справи в Військовому Міністерстві Німеччини, зробити представлення канцлерові й імператорові, щоб довести їм необхідність офіційної заяви німецького уряду про визнання самостійницьких змагань України. Оскільки такої заяви не сталося, СВУ досить дипломатично ухилився від виступу перших 150 російських українців із трьох німецьких таборів на боці Центральних держав [8, с. 223].

Після повернення до Раштату О. Скоропис-Йолтуховський отримав повідомлення Генерального Штабу про остаточне прийняття всіх виставлених СВУ на нараді в Берліні вимог. Питання ж висилки першого збройного загону вирішили на спільному засіданні Генеральної і Січової старшини табору Раштат. Ці виборні органи табору самі обмірковували як ризик, який всі спільно приймають цим кроком, так і ті плюси для розвитку української справи, які давала служба січовиків на Підляшші, де панували поляки [8, с. 223].

На нараді в Раштаті 17 грудня 1916 р. О. Скоропис-Йолтуховський підкреслив обіцянку німецького командування не використовувати

ти українських полонених для німецьких цілей, оскільки їхнє правове становище буде визначатися як загін союзницької армії. «Цим моментом необхідно скористатися, він дає нам можливість дати початок нашій армії, якої ми не мали від часів Мазепи», – проголосив О. Скоропис-Йолтуховський на мітингу у таборі Раштат [3, с. 11].

Новий поштовх розвитку січового руху дали революційні події лютого–березня 1917 р., внаслідок яких в Україні постала Центральна Рада. Полонені почали готуватися до участі в обороні української державності. Оголошення універсалів Центральної Ради відбулися в таборах Німеччини й Австрії дуже урочисто, з виголошенням промов, співом національного гімну. Полонені збирали між собою гроші і пересилали через СВУ до Центральної Ради [9, с. 150]. На початку лютого 1918 р. Центральна Рада склала з урядом Австро-Угорщини угоду щодо формування дивізій із полонених українців [1, с. 18].

Отже, щоб підтримати самостійницькі настрої й течії, полонені вирішили послати до України свого делегата, доручивши йому «наказ», який підписали понад 18 тис. полонених українців. Цим уповноваженим став член Президії Союзу визволення України О. Скоропис-Йолтуховський. Потрапити до Києва він зміг тільки на початку 1918 р., де українські урядові кола зустріли його досить холодно. Центральна Рада навіть не хотіла офіційно його прийняти, але коли Київ почали бомбардувати більшовики, М. Грушевський разом з М. Ткаченком дали йому повноваження їхати негайно до Бреста, де відбувалися мирні переговори, і добиватись у німців дозволу на формування з полонених військових частин, які б ішли рятувати український уряд. О. Скоропис-Йолтуховський поїхав до Бреста, де зміг досягнути порозуміння з німецькими й австрійськими урядами щодо формування українських дивізій із полонених [2, с. 37].

Якщо в солдатських таборах СВУ взяло на себе повну відповідальність за проведення національної роботи, то в офіцерських таборах доводилося діяти через представників СВУ. Революційні зміни в Росії, повалення самодержавства й утворення Центральної Ради змінило життя в офіцерських таборах. У них також почали створювати національно-просвітні гуртки. У численних зверненнях полонені просили дозволити їм або перейти до солдатських українських таборів, або організувати з прихильних до української справи офіцерів окремі табори. Це збіглося з планами СВУ зі створення з полонених старшин і офіцерів керівні кадри майбутнього українського війська.

Після відозви Центральної Ради «Про організацію з полонених військових частин», 90 офіцерів табору Йозефштадт добровільно передали себе в розпорядження австрійському урядові. У табір стали поступати офіцери-українці з інших таборів військовополонених на території Австрії і Угорщини [4, с. 9–10]. Залишаючи табір, офіцери звернулися з листом-подякою до Президії СВУ: «Час теорій для нашої громади скінчився, набіг час практики. Тут за кордоном, високо шануючи велетенську і безмежно цінну Вашу працю задля рідного краю – підносимо наше щире й глибоке «дякуємо» за те, що Вашим піклуванням, змаганням й допомогою ми здобули можливість, ще тут у полоні згуртуватися і пожити національно-духовним життям» [4, с. 16–17].

У Німеччині прийняли рішення зразу сформувати дві дивізії з полонених усіх трьох українських таборів. Формування пішло з блискавичною швидкістю: протягом кількох днів кадри двох полків були сформовані й вислані в другій половині лютого до Ковеля на Волинь, де остаточно сформувалася Перша дивізія «синьожупанників» (прозваних так за свою синю уніформу) у складі чотирьох полків піхоти по 1200 людей у кожному і одного гарматного полку (900 людей) [5].

Дивізію очолив генерал В. Зілінський; 1-м полком командував М. Шаповал, 2-м – сотник Малохатка, 3-м – сотник Курінний, 4-м – М. Чеховський і гарматним – Д. Чижевський. Дивізія простояла у Ковелі місяць і 19 березня 1918 р. вирушила далі в Україну. Поки Перша дивізія стояла в Ковелі, ішло подальше формування Другої дивізії в таборах і пізніше в тім самім Ковелі. У Ганновер-Мюндені було організовано школу українських старшин до 600 людей. У кінці квітня дивізія була готова в складі 4-х піхотних полків по 1200 людей і вирушила в Україну. Наказом Військового міністра УНР О. Жуковського вона мала бути розформована, але німці зразу ж її обеззброїли, а військових відпустили по домах. Причина розпуску дивізії полягала у тому, що тим часом стався гетьманський переворот, і німці не були певні у лояльності новому українському урядові «синьожупанників», вихованих у революційно-соціалістичному дусі [2, с. 38–39]. Також була розпущена Друга (синя) дивізія, сформована у с. Голобах на Волині, перед її переїздом в Україну.

З австрійського боку в другій половині лютого 1918 р. у Володимирі-Волинському почалося формування «Першого козацько-стрілецького полку», який у кінці квітня налічував до 4 тис. людей (командував ним сотник Ганжа). Однак переворот у Києві 29 квітня 1918 р. загальмував справу. Сформована дивізія дістала назву «Перша

стрілецько-козацька дивізія», а народна назва – «сірожупанники», бо козацтво мало за уніформу сірі жупани. «Перша стрілецько-козацька дивізія» складалася з чотирьох піших полків (разом у полку 13 сотень), одного гарматного дивізіону, однієї кінної, однієї інженерної сотні та з допоміжних формацій. Бойовий стан на 1 липня 1918 р. складав 140 старшин і 6 тис. козаків, командувач підполковник І. Перлик (начальник штабу – сотник О. Пилипенко). Іван Перлик понад усе прагнув перевести з'єднання в розпорядження Центральної Ради [11].

28 серпня 1918 р. австрійське Головне Командування передало дивізію Українській Державі, і після параду в Києві (1 вересня перед гетьманом П. Скоропадським) вона була розташована на півночі Чернігівщини в районі Конотопу. У жовтні 1918 р. її скоротили до 1200 осіб (у тому числі 250 старшин). Під час повстання проти гетьмана дивізія перейшла на бік Директорії і тимчасово збільшилася до 6 тис. вояків (командир отаман Палій, пізніше підполковник Абаза). Бійці дивізії брали участь у різних формуваннях до листопада 1920 р. [6].

Події склалися так, що не вдалося використати збройну українську силу, яка організувалася на чужині, у полоні, у той час, коли ця сила була найбільш потрібна. Сталося трагічне непорозуміння: влада Центральної Ради боялася «самостійництва» полонених, влада гетьманська – їх «революційності». А чужа сила, яка фактично вирішувала справу, у той момент, коли колишні полонені переходили кордони відродженої Української Держави, вже боялася, щоб ця держава не дістала власної збройної сили, і тому готова була розпустити військові частини, нею ж самою сформовані й зорганізовані [2, с. 39].

Отже, революційні події 1917 р. прискорили процес політизації національного руху, який стає провідним у роботі Просвітних відділів СВУ в таборах військовополонених. В усіх таборах підхід до виховання національної свідомості полонених був досить демократичний, а головне фактично позапартійний. Саме в цих останніх справах Союз досяг найбільших результатів. Тисячі полонених українців, завдяки роботі таборових Просвітних відділів СВУ, дізнавшись про українські національні ідеї і усвідомивши їх, після повернення на батьківщину взяли активну участь в Українській революції 1917–1918 рр.

Бібліографічні посилання

1. **Бутович М.** Формування Сірої дивізії у Володимир-Волинському / М. Бутович // За державність : матеріали до історії війська українського. – Торонто, 1966. – Зб. XI. – С. 18–41.
2. **Дорошенко Д.** Історія України, 1917–1923 / Д. Дорошенко. – Ужгород : [б. в.], 1932 ; Нью-Йорк : [б. в.], 1954. – Т.1 : Доба центральної Ради. – 458 с.
3. Звідомлення з політичної діяльності Берлінської Централі Союзу Визволення України в таборах українців полонених і на українських землях, окупованих Німеччиною за час від половини травня 1915 року до половини травня 1918 року / О. Скоропис-Йолтуховський. – [б. м. : б. в., 1918 ?]. – 16 с.
4. **Манзенко Й.** Сірожупанники / Й. Манзенко // За державність : матеріали до історії війська українського. – Торонто, 1966. – Зб. XI. – С. 5–17.
5. Синьожупанники // Енциклопедія українознавства : у 10 т. – Мюнхен, 1976. – Т. 8 : Словникова частина. – С. 2820.
6. Сірожупанники // Енциклопедія українознавства : у 10 т. – Мюнхен, 1976. – Т. 8 : Словникова частина. – С. 2843–2844.
7. Союз визволення України, 1914–1918 – Відень : [спогади]. – Нью-Йорк : Червона калина, 1979. – 197 с.
8. **Скоропис-Йолтуховський О.** «Мої злочини» / О. Скоропис-Йолтуховський // Хліборобська Україна. – Відень, 1920–1921. – Кн. 2, зб. II/IV. – С. 191–237.
9. **Срібняк І.В.** Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині, 1914–1920 рр. / І. В. Срібняк. – К. : Київ. держ. лінгвіст. ун-т.; Кафедра історії України, 1999. – 296 с.
10. **Терлецький О.** Українці в Німеччині, 1915–1818 / О. Терлецький. – К.; Лейпциг : [б. в.], 1919. – Ч. 1 : Історія української громади в Раштаті, 1915–1918. – 429 с.
11. **Тинченко Я.** Провідник сірожупанників / Ярослав Тинченко // Український тиждень. – 2013. – № 40. – 4–10 жовтня.
12. Товариство «Січ» // Вільне Слово. – 1917. – Ч. 67 (126). – С. 3; Ч. 71 (130). – С. 4.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4404, оп. 1, спр. 299.
14. ЦДАВО України. – Ф. 4404, оп. 1, спр. 300.
15. ЦДАВО України. – Ф. 4418, оп. 1, спр. 3.

Надійшла до редколегії 02.12.2013